

Recensies

MIDDELEEUWEN

Foken, J., *Im Schatten der Niederlande. Die politisch-konfessionellen Beziehungen zwischen Ostfriesland und dem niederländischen Raum vom späten Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert* (Dissertatie Keulen 2006, *Historia profana et ecclesiastica* 14; Münster: Lit, 2006, xii + 537 blz., ISBN 3 8258 9428 2).

Het onderzoek naar het Duitse Oost-Friesland van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd is in de afgelopen jaren verrijkt met een tweetal omvangrijke proefschriften die qua periode elkaar aanvullen. De Keulse historicus Jens Foken behandelt de intensieve politieke en kerkelijke banden tussen Oost-Friesland en de Nederlanden in de periode van de reformatie tot de landsheerwisseling in 1744. In 2002 voltooide Thorsten Melchers zijn *Ostfriesland. Preußens atypische Provinz? Preußische Integrationspolitik im 18. Jahrhundert* (elektronisch raadpleegbaar via de site van de universiteitsbibliotheek van Oldenburg) (<http://docserver.bis.uni-oldenburg.de/publikationen/dissertation/2002/melost02/melost02.html>). Melchers onderzocht de periode vanaf 1744, toen Oost-Friesland in Pruisische handen overging door het uitsterven van het huis Cirksena. Hiermee kwam een einde aan de langdurige Nederlandse politieke dominantie van het gebied, die alleen kortstondig – tussen 1807 en 1813 – zou worden hersteld binnen het kader van het Koninkrijk Holland en het Napoleontische keizerrijk.

Foken opent zijn boek met een inleiding waarin hij de oudere historiografie over Oost-Friesland bekritiseert. Daarna volgt een uitgebreid hoofdstuk over de Hollandse en Bourgondische aanspraken op de Friese landen vanaf de twaalfde eeuw. Hierin verwerkt de auteur de heerschappij van de Oost-Friese familie Tom Brok in de decennia rond 1400 en de succesvolle vereniging van de Oost-Friese landstreken door de Cirksena's nadien. Deze familie wist in 1464 de titel van rijksgraaf in de wacht te slepen en tijdens het bewind van Edzard de Grote (1491-1528) de Saksers op afstand te houden. Dat waren geen geringe prestaties gezien de roerige en complexe staatkundige verhoudingen in en rond de Friese landen van die tijd.

Na 1517 gaf genoemde Edzard weldra ruimte aan de nieuwe reformatische ideeën, terwijl deze in het aangrenzende Habsburgs-Nederlandse gebied zoals bekend streng werden vervolgd. Vooral de Oost-Friese hoofdplaats Emden groeide hierdoor in de loop van de zestiende eeuw uit tot een toevluchtsoord voor duizenden protestanten van Nederlandse herkomst. De opvang van al deze mensen, onder wie bekende personen als Menno Simons en Menso Alting, moet een enorme logistieke opgave zijn geweest, met name de vluchtelingenstroom van 1567. Foken schenkt hieraan weinig aandacht in zijn tweede hoofdstuk over de periode 1517-1571. Hij verduidelijkt slechts

waarom de integratie van de migranten volgens hem vrij eenvoudig verliep. Wel beschrijft hij uitstekend de gevolgen van de Nederlandse Opstand voor de Oost-Friese kerkelijke, politieke en ook economische ontwikkelingen.

Uit het voorgaande valt op te maken dat Oost-Friesland tijdens de reformatie en het begin van de Opstand beslist niet *im Schatten der Niederlande* lag. Voor de Nederlandse gereformeerden was Emden zelfs enige tijd de ‘moederkerk’. Deze situatie veranderde aan het einde van de zestiende eeuw. De interne strubbelingen tussen het calvinistische Emden en de Oost-Friese standen enerzijds en de lutherse Cirksena’s anderzijds resulteerden in een toenemende bemoeienis van de Nederlandse Staten-Generaal met het graafschap. Deze bemiddelden herhaaldelijk tussen de Oost-Friese kemphanen, zoals zij dat ook in het naburige Groningerland tussen Stad en Ommeland zouden doen. Oost-Friesland werd in de volgende eeuw simpelweg gedegradeerd tot een satellietstaat van de Republiek, een proces dat de auteur nauwgezet uitlegt in drie hoofdstukken. De Emders revolutie (1595) en het akkoord van Osterhusum (1611) gelden daarbij als cesuren. Nederlandse garnizoenen in Emden en Leerort dienden lange tijd voor de handhaving van de rust in het gebied en als barrière tegen de Europese vijanden van de Republiek. Het zesde en laatste hoofdstuk bestrijkt de afnemende Nederlandse politieke invloed in de nadagen van de Cirksena’s. De keizerlijke interventie van 1678 in Oost-Friesland markeert het begin van deze tanende machtspositie, ten gunste van Wenen, Hannover en vooral Berlijn, aldus Foken.

Het is niet verwonderlijk dat het verhaal van de Nederlandse hegemonie in Oost-Friesland vrijwel parallel loopt met het bekende patroon van opkomst, bloei en verval van de Republiek. In het culturele en kerkelijke leven werkte de Nederlandse invloed niettemin veel langer door, vooral in de steden Emden en Leer. Dit houdt onder meer verband met het gebruik van het Nederlands in het gereformeerde deel van de landstreek tot ver in de negentiende eeuw en de lange doorwerking van de nadere reformatie, de piëtistische stroming die ook in het naburige Groningen aanwezig was. Aan de wederzijdse acculturatie besteedt de auteur tussen de chronologische bedrijven door een interessante thematische paragraaf, die nadere uitwerking verdient.

Foken toont zich in dit boek steeds op zijn best in de staart van zijn paragrafen. Hierin vat hij niet alleen kernachtig zijn voorgaande uiteenzettingen samen, maar zet hij zich ook vaak overtuigend af tegen zijns inziens onjuiste opvattingen in de oudere literatuur. Een overkoepelende slotbeschouwing ontbreekt helaas, evenals ondersteunende bijlagen met kerngegevens, zoals een tijdbalk van de Oost-Friese geschiedenis en een dynastiek overzicht van de regerende Cirksena’s tot 1744. De lezer zou hiermee meer geholpen zijn geweest dan met de extreem lange hoofdstuk- en paragraaftitels, die meestal drie regels in beslag nemen.

Tot slot nog enkele andere punten. In zijn *Vorwort* geeft Foken aan dat hij het materiaal voor zijn boek in het begin van de jaren negentig heeft verzameld. Vandaar zijn verwijzingen naar het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, terwijl deze instelling al sinds 2002 als Nationaal Archief voortgaat. Ook de geraadpleegde literatuur is gedateerd. Zo waren bij de Friese theoloog Gellius Faber verwijzingen mogelijk geweest naar het werk van J.W. van der

Heide, bijvoorbeeld naar diens door overlijden onvoltooide proefschrift *Gellius Faber. Pastoor in Friesland, predikant in Oost-Friesland* (Amersfoort 2002). Foken valt desondanks te prijzen voor zijn diepgravende onderzoek in het oudere scala aan bronnen en literatuur in allerlei varianten van het Neder- en Hoogduits, het Nederlands en ook het Fries. De auteur haalde daaruit diverse saillante passages ter ondersteuning en inkleuring van zijn betoog. Citaten uit de gedrukte resoluties van de Staten-Generaal vanaf 1610 had hij evengoed in het Duits kunnen parafraseren, aangezien het hier samenvattingen in modern Nederlands betreft.

Bovenstaande opmerkingen verminderen geenszins het belang van dit boek voor zowel de Oost-Friese als de Nederlandse geschiedschrijving. *Im Schatten der Niederlande* zou wel eens lang het standaardwerk kunnen blijven voor het bestudeerde gebied en onderwerp.

Joop W. Koopmans, Rijksuniversiteit Groningen

Hazelzet, K., *Verkeerde werelden. Exempla contraria in de Nederlandse beeldende kunst* (Oorspronkelijk dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2004, Leiden: Primavera Pers, 2007, 271 blz., €34,50, ISBN 978 90 5997 026 7).

Tot het midden van de zeventiende eeuw werd in de Republiek in de beeldende kunsten en literatuur veelvuldig gebruik gemaakt van zogenaamde *exempla contraria*: uitbeeldingen van ongewenst gedrag, die tot doel hadden de beschouwer of lezer te laten zien hoe het niet moest. In opvoeringen van komische toneelstukken rolden dronken hoeren en boeren over de planken, en op schilderijen en prenten werden allerlei uitwassen van menselijk gedrag getoond: van spugen tot vechten, van lallen tot poepen, en van stelen tot bedriegen. De verkeerde-wereld-didactiek, stammend uit de middeleeuwen (zie bijvoorbeeld het werk van Jheronimus Bosch), kwam in de loop van de Gouden Eeuw onder vuur te liggen: gereformeerde theologen waren bang dat de negatieve voorbeelden niet afschrikwekkend zouden werken maar tot navolging noodden, en het uitbundige gelach dat de *exempla contraria* bij het publiek teweeg moest brengen werd langzamerhand eerder als gênant dan belerend ervaren. Daar kwam bij dat onder invloed van de Verlichting een andere visie op opvoeden ontstond. Niet langer werd aangenomen dat de (jonge) mens door de zondeval tot het verkeerde geneigd was, en dat die neiging door de *exempla contraria* gehegeld en bestraft moest worden; in plaats daarvan kwam het idee op dat het kind een onbeschreven blad is, dat het beste kan worden ingevuld door het geven van goede voorbeelden.

Over deze ontwikkeling in de beeldende kunst in de Republiek gaat Korine Hazelzets *Verkeerde Werelden*. In een prachtig geïllustreerde, zeer uitnodigend en leesbaar geschreven studie analyseert zij voorbeelden van thema's uit die verkeerde-wereld-voorstellingen, met als doel chronologische ontwikkelingen in het denken over de toepassingsmogelijkheden van de verkeerde-wereld-

didactiek in de Noordelijke Nederlanden te schetsen. Het maken van goede analyses van de *exempla contraria* wordt bemoeilijkt omdat de beelden een boodschap uitdragen, of zouden kunnen dragen, die tegengesteld is aan wat getoond wordt: uiterst komische ogende scènes in herbergen moesten de toeschouwer op het gevaar van dronkenschap wijzen, zoals afbeeldingen van een wanordelijk huishouden tot een zorgvuldige planning van de huiselijke bezigheden zouden moeten leiden. Daar komt bij, stelt Hazelzet, dat afbeeldingen altijd, meer dan teksten, communicatieve problemen geven. Schilderijen en prenten kunnen niet 'spreken', en zijn beladen met ideologieën die het lastig maken tot een goede interpretatie van het getoonde te komen. Dat geldt voor de moderne onderzoeker, maar gold ook voor de vroegmoderne beschouwer, getuige de schriftelijke/tekstuele instructies die makers aan hun werk toevoegden (titels, inscripties) of de commentaarfiguren die in afbeeldingen werden opgenomen om de interpretatie van de toeschouwer in een bepaalde richting te sturen. Waar het kan, neemt Hazelzet haar toevlucht tot geschreven bronnen (emblem met name) om haar analyses te ondersteunen. Daarbij gaat ze mijns inziens iets te gemakkelijk voorbij aan het feit dat ook die geschreven bronnen, die in haar ogen wel kunnen 'spreken', ook gekleurd zijn door literaire conventies en ideologische doeleinden. In feite doet zich bij het analyseren van die bronnen precies hetzelfde communicatieprobleem voor, en kan het geschreven materiaal hoogstens gebruikt worden om de intuïtie en vermoedens van de onderzoeker te toetsen, niet om die definitief te bevestigen.

Hazelzet plaatst haar analyses en conclusies tegen de achtergrond van Norbert Elias' theorie over het voortschrijdende beschavingsproces, zoals beschreven in *Ueber den Prozess der Zivilisation* (voor het eerst verschenen in 1939, en tot op de dag van vandaag in vele talen herdrukt en toonaangevend). Zoals zij zelf aangeeft, is het inpassen van specifieke ontwikkelingen in dergelijke grote theoretische modellen geen sinecure. De werkelijkheid heeft vaak een veel grilliger verloop dan de abstracte modellen suggereren. Zo verloopt het uit de mode raken van het gebruik van bepaalde verkeerde-wereld thema's schoksgewijs: een thema kan al decennialang in onbruik zijn geraakt om dan toch nog eens op te duiken in reproducties van eerder gemaakte schilderijen, of herdrukken van eerder uitgebrachte geïllustreerde boeken.

Toch stelt Hazelzet zich tot doel een chronologische ontwikkeling te schetsen. De stelling dat de verkeerde-wereld-didactiek in de loop van de zeventiende eeuw in de Republiek in de beeldende kunsten verlaten wordt, weet zij overtuigend te onderbouwen: een achttiende-eeuwse Jan Steen kent de Republiek niet, en het aantal theologische en filosofische verhandelingen tegen het gebruik van de *exempla contraria* en tegen de lage genres waarin deze toegepast werden, neemt in de loop van de Gouden Eeuw sterk toe. Het einde van de traditie van de verkeerde-wereld-didactiek wordt door Hazelzet zo scherp gelokaliseerd in tijd en plaats.

Over het ontstaan van de traditie in de late middeleeuwen en zestiende eeuw is Hazelzet vager: haar studie gaat over de 'Nederlandse beeldende kunst' (cursivering van mij), maar wat verstaat zij precies onder 'Nederlands'? Over welke grondgebied of bestuurlijk geheel heeft zij het als ze over de late middeleeuwen en zestiende eeuw schrijft? Over het deel dat later de Republiek